

Doop en omdoping in *Aardenburg* (1817) van Petronella Moens

Kornee van der Haven

Samenvatting

In de roman *Aardenburg* (1817) van Petronella Moens wordt een fictionele, door Nederlandse kolonisten bevolkte plaats in Zuid-Amerika omgedoopt tot ‘Aardenburg’, de naam van het stadje in Zeeuws-Vlaanderen waar de auteur opgroeide. Die lokale context klinkt ook door in de religieuze inhoud van de roman, en dan met name in het motief van de volwassenendoop.

Abstract

In the novel *Aardenburg* (1817) by Petronella Moens, a fictional place populated by Dutch colonists in South America is renamed ‘Aardenburg’, after the small town in Zeelandic Flanders where the author grew up. This local context also resonates in the religious content of the novel, particularly in the motif of adult baptism.

Aardenburg is vandaag de dag een charmant maar eerder onbeduidend stadje in het westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen (Fig. 1). Toch verleende het kleine plaatsje zijn naam aan een belangwekkende roman: *Aardenburg, of de onbekende volkplanting in Zuid-Amerika* (1817) van Petronella Moens. De roman beschrijft een utopische Nederlandse kolonie ‘aan de grenzen van het oude *Mexikaansche Rijk*’ (Moens, 1817, p. 44). De kolonie is een ‘kleine vesting, die bij hare eerste grondlegging den naam van *Aardenburg* had ontvangen.’ (Moens, 1817, p. 133) Die benaming is verre van toevallig, want de auteur bracht het grootste gedeelte van haar kindertijd door in Aardenburg (Veltman-van den Bos, 2000, p. 25-41), dat net als het fictieve Aardenburg in de roman een kleine vestingstad was en zijn militaire karakter te danken had aan de ligging in de Staats-Spaanse linies.¹

¹ In de koloniale praktijk werd de naam ‘Aardenburg’ in elk geval een keer gebruikt voor het omdopen van ingenomen gebied. Het gaat dan om het in 1641 door de Nederlanders op de Portugezen veroverde fort Luanda aan de West-Afrikaanse kust (gelegen binnen de huidige stad Luanda in Angola). Of dit daadwerkelijk een verwijzing is naar Aardenburg in Staats-Vlaanderen is overigens onduidelijk. Met dank aan Harry Overdam voor deze informatie.

Fig. 1: Gevelsteen uit marmer met het 17de-eeuwse reliëf van Aardenburg. De gevelsteen is gemaakt in opdracht van de doopsgezinde bankier Anne Willem van Eeghen bij de bouw van zijn Amsterdamse villa in 1867-1868. Het object bevindt zich nu in de voorhal van de Doopsgezinde kerk 'Het Lam' te Aardenburg. Foto door Huub Buysse.

Het verzinnen van nieuwe toponiemen en het talig 'omdopen' van gebieden elders op de wereld is een voorbeeld van vroegmoderne kolonisatie door middel van performatieve taal (Greenblatt, 1991, p. 82-83). Omdoping is dan ook een taalhandeling die veelal imperialistische belangen dient. Ook in het geval van *Aardenburg* spelen politiek-militaire motieven een rol. De omgeving van Aardenburg wordt namelijk als vijandig gekarakteriseerd, met verwijzing naar de 'verpletterenden rijksstaf' van de Spanjaarden, alsook naar 'krijgsvreemde inboorlingen'. Vanwege een verdrag van 'de brave Hollanders' met Spanje kan een nederzetting van 'vrije huisgezinnen' met Europese, Afrikaanse en Amerikaanse wortels zich nochtans in het gebied vestigen (Moens, 1817, p. 44).

Koloniale omdoping legitimeert vaak praktijken van kerstening (Greenblatt, 1991, p. 83). Vooral in de katholieke traditie zien we dit terug in de gekozen toponiemen. Voor de Nederlandse kolonisatie geldt dit minder. Toch was ook de benaming 'Aardenburg' niet vrij van religieuze associaties. Staats-Vlaanderen vormde in de zeventiende en achttiende eeuw een mengeling van protestantse en katholieke gemeenschappen. De positie van het protestantisme was lange tijd eerder instabiel, maar werd in plaatsen als Aardenburg institutioneel geruggensteund vanuit het gewest Zeeland, terwijl de katholieke godsdienst in toenemende mate verdreven werd naar de 'staties' (veelal schuurkerken op het platteland).

Wie een gebied 'Aardenburg' noemt, verwijst daarmee dus ook naar een van de gereformeerde steunpunten in een religieus eerder instabiele regio die tussen Zeeland en Vlaanderen ingeklemd zat. In het stadje was er echter nog een andere protestantse gemeenschap: die van de doopsgezinden of mennonieten. Aanvankelijk kwamen zij samen in een schuurkerk in een polder even buiten Aardenburg, maar vanaf 1636 vestigden zij zich definitief in het stadje zelf

(Bauwens & Slegers Helsen, 2014, p. 25-29). Een bekende Aardenburgse doopsgezinde voorganger in de achttiende eeuw was Jan Nieuwenhuyzen, de latere oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij was bevriend met Petrus Moens, de vader van Petronella, en predikant van de gereformeerde kerk van Aardenburg. Petronella zelf zou dan weer bevriend raken met de zoon van Nieuwenhuyzen (Helsloot, 1993, p. 16-17).

In orthodox-gereformeerde kringen waren deze interreligieuze contacten eerder de uitzondering dan de regel. Net als zijn leermeester Herman Venema in Franeker (bij wie hij studeerde) huldigde en praktiseerde Petrus Moens dan ook het principe van actieve religieuze tolerantie (De Bruïne, 1973, p. 94-96). Behoudende gereformeerden verketterden de doopsgezinden vanwege hun afwijkende geloofsopvattingen. De keuze tussen de kinder- en de volwassenendoop was daarbij het traditionele twistpunt.² De doopsgezinden kenden en kennen geen kinderdoop en vinden dat de gelovige pas gedoopt moet worden nadat deze het geloof via belijdenis heeft geaccepteerd. De volwassenendoop is gebaseerd op de persoonlijke keuze van de gelovige om gedoopt te worden. De doopsgezinden verwijzen hierbij naar de vele voorbeelden van volwassenendoop in het Nieuwe Testament.

In het achttiende-eeuwse Aardenburg moet er nog altijd discussie gevoerd zijn over dit thema, ook ten huize Moens. In een handschrift met persoonlijke notities en afschriften uit gedrukte werken van vader Moens vinden we bijvoorbeeld een transcriptie van een opstel over de kinderdoop uit het tijdschrift *De Godsdienstvriend* (1788-1795) van Bernardus Bosch en IJsbrand van Hamelsveld.³ Hoewel het opstel de kinderdoop verdedigt, keert het zich wel tegen 'onnozele' argumenten die anderen in die verdediging opvoeren. Kinderen zijn via Gods verbond – 'het eeuwig verbond der genade' (Romeinen 8: 17)⁴ – automatisch verbonden met God, en als uiting van dat verbond worden zij gedoopt. De onder sommige calvinisten gevoerde discussie over een 'personele' of 'betrekkelijke' betrokkenheid bij het geloof van de ouders als fundament van de kinderdoop is onzinnig, aldus Bosch, want de doop gebeurt

² Er was wederzijds veel onbegrip over de dooppraktijken, hoewel de gereformeerden wel volwassenen doopten als zij de kinderdoop niet hadden ontvangen (evenals bij de doopsgezinden pas nadat belijdenis gedaan was). Vgl. Knipscheer, 1911, p. 24.

³ Dit handschrift met gemengde aantekeningen (*adversalia*) bevindt zich in het Gemeentearchief Barneveld, collectie Bouwheer, Archief nr. 263, inventaris nr. 835. Met dank aan Bert Paasman die mij wees op deze bron en aan de archiefmedewerkers die haar boven water haalden.

⁴ 'Formulier om den heiligen doop aan de kinderen te bedienen', <<https://bijbel-statenvertaling.com/liturgische-formulieren/formulier-om-den-heiligen-doop-aan-de-kinderen-te-bedienen/>> [20 juni 2024].

enkel en alleen op basis van het genoemde eeuwig verbond vanuit de genade van Christus. Deze kwestie alleen al oproepen, is de doopsgezinden gelijk geven: ‘Onnozele Vond! De schrandere Mennoniet steke dan vrij het Vaandel der overwinning op!’ (Bosch & Van Hamelsveld, 1789, p. 112).

Bosch was een zeer goede vriend van Petronella Moens en zij woonden zelfs enkele jaren samen (Veltman-van den Bos, 2000, p. 48-55). Het is in dat licht opvallend dat Moens in *Aardenburg* juist de volwassenendoop opneemt in haar geïdealiseerde, verlichte versie van het protestantisme. In de roman vinden we lange uiteenzettingen terug over religie, waarin het personage Hambroeck, een predikant, steeds de hoofdrol speelt. Soms lijken diens religieuze reflecties – bijvoorbeeld in de vorm van leergesprekken, zoals in hoofdstuk 15 – sterk op de epistels die haar vader overschreef in zijn aantekeningenboek. Het personage vertoont heel wat overeenkomsten met Petrus Moens. Net als Moens onderhoudt hij goede contacten met de doopsgezinden en belemmert zijn kritische houding ten opzichte van de calvinistische orthodoxie aanvankelijk zijn carrière als predikant. Zo weigert hij de ‘Formulieren of Leerstelsels’ van de kerk te ondertekenen. Hambroeck kan daarom niet meer terecht bij de reguliere gereformeerde kerk, wat de gemeenschap van Aardenburg er niet van weerhoudt om hem tot ‘Predikant of Volks-leeraar’ te benoemen (Moens, 1817, p. 134).

Hambroeck introduceert in *Aardenburg* heel wat religieuze rituelen, waaronder een doopritueel (Veltman-van den Bos & De Vet, 2001, p. 21-23). Wat opvalt aan die rituele praktijken is dat zij een onderscheid maken tussen een naamgevingsritueel en de doop zelf (als een van de twee sacramenten, naast het heilig avondmaal). De doop wordt pas uitgevoerd na het doen van belijdenis, het aanvaarden van het geloof op (bijna) volwassen leeftijd. Die praktijk zou beter passen bij de gemeenschap van Aardenburg, aldus de verteller:

De Heer Hambroeck en de Medebestuurders der Kerk of der Zedelijke Volksbelangen hadden den Kinderdoop hier niet ingevoerd; zij gevoelden zich daar niet toe verplicht, en keurden het doopen der Belijders van Jezus leer meer geschikt voor de Gemeente, die zij hier poogden te vormen. (Moens, 1817, p. 189)

De idee dat de doop voortkomt uit een personele of betrekkelijke overdracht van het geloof van de ouders op de kinderen, wordt hier geheel achterwege gelaten. In lijn met de doopsgezinde traditie lijkt hier eerder de *keuze* van de volwassene centraal te staan als basis voor de doop en toetreding tot de kerkelijke gemeenschap.

Toch mogen we vraagtekens zetten bij die doopsgezinde interpretatie van de volwassenendoop in de roman (zie ook Veltman-van den Bos, 2000, p. 276-277). Ten eerste is de dooppraktijk er vooral ingericht met het oog op de ‘bekeerlingen’ binnen de Aardenburgse gemeenschap, die niet gedoopt *kunnen* worden op basis van het geloof van de ouders. Die relatie valt hier dus sowieso weg. Enkel de eigen keuze kan de basis vormen van de doop. Ook het woord ‘keuze’ is hier echter problematisch. De aangekochte slaafgemaakten kunnen de vrijheid verdienen door hard te werken en door deel te nemen aan religieuze ceremonies, waarmee zij de genegenheid en ‘vriendelijke toespraak der planters’ kunnen verdienen (Moens, 1817, p. 125). Zonder goed gedrag is zelfs het betreden van de tempel niet toegestaan. Die ceremonies zijn nog gewijd aan een universele ‘Groote Geest’, maar gaan in de roman geleidelijk over in christelijke ceremonies, met de doop als een van de religieuze hoogtepunten. De onderliggende gedachte is dat de slaafgemaakten, geleid door de ‘Groote Geest’ (en uiteindelijk Christus), uit eigen beweging zullen gehoorzamen en geen direct toezicht meer nodig hebben. Die instrumentalisatie van het geloof voor economische en ‘gouvernementele’ doelen vormt de basis van het koloniale beschavingsideaal in *Aardenburg*. De doop realiseert door middel van taal en ritueel de transformatie van de slaafgemaakten tot gekerstende ‘vrije’ arbeiders. Evenals de omdoping van land is ze een voorbeeld van wat Greenblatt ‘christelijk imperialisme’ noemt: de doop maakt ex-slaafgemaakten ‘vrij’ én ‘nuttig’, als godvrezende en daarmee productieve werkkrachten, maar nog altijd ten voordele van de Europese kolonisten.

Over de auteur

Kornee van der Haven is hoofddocent vroegmoderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoek gaat onder andere over theatergeschiedenis, politieke literatuur en de literaire representatie van geweld.

Literatuurlijst

- Bauwens, A. & Slegers Helsen, E.** (2014). *Dopers leven: Vierhonderd jaar Doopsgezinde Gemeente Aardenburg*. Aardenburg: Doopsgezinde Gemeente.
- Bosch, B. & Van Hamelsveld, IJ.** (1789). ‘De doop der kinderen.’ *De Godsdienst-vriend*, III.14: 105-112.
- De Bruïne, C.** (1973). *Herman Venema: Een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting*. Franeker: Wever. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Greenblatt, S.** (1991). *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*. Oxford: Clarendon Press.

- Helsloot, P.N.** (1993). *Martinus Nieuwenhuysen (1759-1793). Pionier van onderwijs en volksontwikkeling*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Knipscheer, F.S.** (1911). 'De Nederlandsche gereformeerde synoden tegenover de doopsgezinden II.' *Doopsgezinde Bijdragen*, 51: 17-49.
- Moens, P.** (1817). *Aardenburg, of de onbekende volkplanting in Zuid-Amerika*. Haarlem: François Bohn.
- Veltman-van den Bos, A.J.** (2000). *Petronella Moens (1762-1843): De Vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen: Vantilt.
- Veltman-van den Bos, A.J. & De Vet, J.** (2001). 'Inleiding.' In Moens, P., *Aardenburg, of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika: roman*. Verzorgd door Veltman-van den Bos, A.J. & De Vet, J. (*De Amazone-reeks*, red. Lia van Gemert). Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 7-34.